

Czagány Zsuzsa

Jellegzetes pontok a középkori prágai officium temporaléjában*

Az officiumkutatás elsődleges célja a középkori egyházmegyés, ill. szerzetesi zsolozsmák különbségeinek megállapítása, s az egyéni vonások összegzése nyomán kirajzolódó sajátos officiumrendek értelmezése. Az egyéni vonások természetesen a középkori liturgikus források sanctoraléiban mutatkoznak meg a leglátványosabban: egy-egy püspökség vagy jelentősebb egyházi intézmény patrónusai, az ország nemzeti szentjei a kódexek kalendáriumaiban és sanctoraléiban kiemelt ünnepként jelennek meg, s így a kutatás kezdeti stádiumában a kódexszel való ismerkedés vezérfonalát alkotják. Nem meglepő hát, hogy a kutatók a középkori zsolozsmarítusok elemzésekor elsősorban e vezérfonalat követték. Az officiumkutatás legújabb eredményei azonban meggyőzően bizonyították, hogy a sanctorale egyoldalú előtérbe helyezése, a zsolozsma többi összetevőjének figyelmen kívül hagyása torz képet nyújt a vizsgált rítusról.¹ Az újonnan komponált divatos officiumok jelenléte ugyan egyértelműen utalhat egy meghatározott hagyományra, s ezáltal jelezheti adott források provenienciáját, hiányuk — a legmélyebb tisztelettel övezett nemzeti patrónusokat kivéve — azonban semmiképp sem jelenti ugyan ezen hovatartozás cáfolatát. A sanctorale esetlegességével szemben a temporale állandóbb, repertoárjának túlnyomó része már a zsolozsmarend évszázados fejlődésének korai szakaszában rögzült. Az eltérések éppen ezért itt nagyobb súllyal esnek latba, mint a divatáramlatok iránt fogékonyabb, a pillanatnyi hatásoknak nagyobb teret engedő sanctoraléban; a liturgia egy-egy pontján következőleg megjelenő tételek a temporaléban megbízhatóbb ismertetőjegyei egy-egy középkori hagyománynak.

A kutatómunka a temporale esetében jóval fáradtságosabb: a jellegzetes pontok kiszűrésére csak a teljes pars temporalis megismerése, ill. a különböző zsolozsmatradíciók temporaléinak aprólékos összehasonlító elemzése után kerülhet sor.² E vizsgálati módszer az egyes rítusok esetében eltérő eredményre

---

* A szerző köszönetet mond a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaságnak, amely egyszeri ösztöndíj odaítélésével támogatta e cikk létrejöttét.

¹ A temporale-kutatás fontosságáról l. Dobszay László: „A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai”, *Ars Hungarica* I (1989) 37–40.; Ullmann Péter: „Bericht über die vergleichende Repertoire-Analyse der Brevier aus Ungarn”, *Studia Musicologica* XXVII (1985) 185–192.; Dobszay László: „Reading an Office Book” (megjelenés alatt).

² A közép-európai zsolozsmarítusok temporaléinak összehasonlító elemzéséhez szolgálnak kiindulópontul a *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* sorozat egyes kötetei: *A Preliminary Report*. Budapest 1988.; *Salzburg (Temporale)*. Budapest 1990.; *Bamberg (Temporale)*. Budapest 1994.; *Praha (Temporale)*. Budapest 1996.

vezet: a jellegzetes megoldásokban bővelkedő, könnyen azonosítható zsolozsma-rendek mellett olyan officiumokkal is számolnunk kell, amelyeknek egyéni vonásai nehezebben ragadhatók meg, anyaguk csak kis mértékben tér el egy általános nyugat- vagy közép-európai modelltől, s az eltérések nem annyira a repertoár bővülésében-szűkülésében, hanem inkább annak elütrézésében, szerkesztésmódjában rejlenek.³

A középkori *prágai officium* temporaléját ilyen szempontból hálás kutatási területnek nevezhetjük. Az egyes liturgikus időszakok számos ponton jeleznek egyéni megoldásokat, amelyek nem csupán az ismert énekanyag elrendezését, hanem magát a tételválasztást is magukba foglalják.⁴ E sajátos arculat kialakulása feltehetőleg annak köszönhető, hogy a prágai officiumot fejlődése során több reform is szabályozta,⁵ s a központi felügyelettel végrehajtott módosítások határozott előírások formájában is tudatosítani, rögzíteni kívánták a zsolozsma rendjét. A prágai officium jellegzetes vonásait három szinten vizsgáltuk.⁶

(1) Az első, legáltalánosabb szinten a zsolozsma elrendezését vettük figyelembe, azt a szerkesztésmódot, amely meghatározza a jeles napok ünneprendjét, ezen belül az egyes liturgikus órák felépítését. Az adott ünnep éjszakai órája, matutínuma pl. állhat egy vagy három nokturnusból, nokturnusonként egy-egy, vagy három-három antifónával, himnusszal vagy anélkül.⁷ Hasonlóképpen az első és második vesperásban előfordulhat, de el is maradhat a *responsorium prolixum*, az antifónák száma általában öt, de lehet egy *antiphona sola super psalmos* is.

Az általános nyugat- és közép-európai gyakorlat Ascensio ünnepének első vesperásában a zsolozsmákat egyetlen antifónával énekelte.⁸ A prágai források —szemben az *antiphona sola*-megoldással— egybehangzóan az *Usque modo, Petite et accipietis* etc. tételekből álló antifónasorozatot írják elő. Ebben az esetben nem a konkrét tételválasztás számít sajátosnak (a szóban forgó tételek Európa-

³ Tapasztalataink szerint ezen kevésbé jellegzetes rítusok közé tartozik pl. a bambergi és az olmützi officium.

⁴ A prágai officium teljes temporaléja közreadva: Czagány Zsuzsa: *CAO-ECE III/A Praha (Temporale)*. Budapest 1996.

⁵ A prágai officium kialakulásában két reform játszott kiemelkedő szerepet: az első a XIII. sz. 30-as éveiben a Szt. Vitus-székesegyház Vitus nevű dékánja, a második az 1344-ben érseki rangra emelt Prága első érseke Arnestus de Pardubicz nevéhez fűződik. A reformokról I. Z. Nejedlý: *Dějiny husitského zpěvu, kniha první: Zpěv předhusitský*. Praha 1954. 46–60., 137–140.

⁶ E három szint megállapításánál —némi módosítással— a Dobszay László által javasolt rendszerből indultunk ki: „Offizium”, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Sachteil 7. Kassel-Basel etc. 1997. 593–609. A szócikk magyar változata: „A római officium”, *Magyar Egyházzene V* (1997/1998) 133–152. Az itt felvázolt négylépcsős rendszerből a harmadik helyen kiemelt, első-sorban a sanctoralét érintő szintet (új ünnepek, históriák bevezetésével kapcsolatos különbségek) jelen munkánkban figyelmen kívül hagyhattuk.

⁷ Feltűnő, hogy már a legkorábbi prágai források is következetesen himnuszot írnak elő a matutínumban.

⁸ R.-J. Hesbert: *Corpus Antiphonalium Officii*. I. Roma 1963. 93a, 220–221. [Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Series Maior, Fontes VII.]

szerte ismertek), hanem az a döntés, amely az egy antifónát az ünnephez rendelt öt tételből álló sorozattal helyettesítette. A következő táblázat néhány közép-európai rítus megoldását szemlélteti:

Festum Ascensionis, antiphonae in I. vesperis

	PRAHA	BAMBERG	SALZBURG	PASSAU	AQUILEIA	ESZTERGOM
a1	<i>Usque modo</i>	<i>Si diligenteris</i>	<i>Ascendo ad</i>	<i>Sic veniet</i>	<i>Ascendo ad</i>	<i>Ascendens Chr.</i>
a2	<i>Petite et accip.</i>	—	—	—	—	—
a3	<i>Exivi ... alleluja</i>	—	—	—	—	—
a4	<i>Exivi ... meo</i>	—	—	—	—	—
a5	<i>Ecce nunc palam</i>	—	—	—	—	—

Hasonló megoszlást mutatnak a források a Szentháromság-napi első vesperás antifónarendjében. Prága e helyen a másutt többnyire az ünnepi laudesben megjelenő *Gloria tibi Trinitas* sorozatot írja elő,⁹ szemben a konzervatív beállítottságú egyházmegyék (pl. Bamberg) öt *de psalterio*-antifónájával, ill. az *antiphona sola*-megoldással (Salzburg, Passau):

Festum S. Trinitatis, antiphonae in I. vesperis

	PRAHA	SALZBURG	BAMBERG	PASSAU
a1	<i>Gloria tibi Trinitas</i>	<i>Adesto Deus</i>	de psalterio	<i>Te invocamus</i>
a2	<i>Laus et perennis</i>	—	de psalterio	—
a3	<i>Gloria laudis</i>	—	de psalterio	—
a4	<i>Laus Deo Patri</i>	—	de psalterio	—
a5	<i>Ex quo omnia</i>	—	de psalterio	—

(2) A második szinten vizsgálhatók azok az eltérések, amelyek a repertoár elrendezésében, a napi zsolozsmahórák közti felosztásában jelentkeznek. Jó példa erre a prágai források karácsonyi sanctoraléjában János apostol és evangélista ünnepe.¹⁰ A közép-európai egyházmegyes rítusok túlnyomó többségében János ünnepének matutínumához két antifónasorozat kapcsolódott: az újabb keletű *Johannes apostolus* az ünnepen, a klasszikus *Qui vicerit faciam* kezdetű az ünnep oktávján.¹¹ Ugyancsak általánosnak tekinthető az az eljárás, amely szerint a második sorozat antifónái nem az oktáva matutínumában kapnak helyet, hanem megoszlanak az ünnep kishórái és vesperása közt.¹² Prágában egy harmadik megoldással találkozunk: a prágai kódexek fölcserélik a két ciklus sorrendjét, s a második (ez esetben az új Johannes apostolus-) sorozatot

⁹ Prága ezen megoldása az esztergomi hagyománnyal egyezik.

¹⁰ János apostol és evangélista ünnepét —mint István első vértanú és aprószentek napját— a középkori liturgikus források túlnyomó többsége nem a sanctorale, hanem a temporale megfelelő helyén tünteti fel, így jelen munkánkban mi is a temporale jellegzetes pontjai közt említjük.

¹¹ Pl. Bamberg, Regensburg, Freising. Passauban és Salzburgban a két officium sorrendje fordított.

¹² Ezt az eljárást alkalmazza pl. a salzburgi hagyományt képviselő kódexek többsége.

nem az oktáva matutínumban,¹³ hanem meglepő módon annak laudesében indítják. Ezáltal a ciklus magától értődően két szakaszra bomlik: az első hat antifóna a laudesben, a maradék három pedig az infra octavam időszak commemo-ratiós tételeként hangzik el. E fölöttébb szokatlan, ám minden vizsgált prágai forrás által következetesen alkalmazott eljárás szerint tehát az ünnep és az oktáva matutínuma azonos marad, a különbség a laudesben mutatkozik meg.

*A Johannes apostolus antifónasorozat eltérő liturgikus helyzete a prágai, bambergi és salzburgi hagyományban.*¹⁴

PRAHA	ANTIPHONAE	BAMBERG	SALZBURG
Oct L a1	<i>Johannes apostolus</i>	Joh N1 a1	Joh ad primam
Oct L a2	<i>Supra pectus Domini</i>	Joh N1 a2	Joh ad tertiam
Oct L a3	<i>Quasi unus</i>	Joh N1 a3	Joh ad sextam
Oct L a4	<i>In ferventis olei</i>	Joh N2 a1	Joh ad nonam
Oct L a5	<i>Propter insuperabilem</i>	Joh N2 a2	Joh V2 a1
Oct L Ab	<i>Occurrit beato</i>	Joh N2 a3	Joh V2 a2
AComm	<i>Apparuit caro suo</i>	Joh N3 a1	Joh V2 a3
AComm	<i>Expandens manus</i>	Joh N3 a2	Joh V2 a4
AComm	<i>Domine suscipe me</i>	Joh N3 a3	Joh V2 a5

A vasárnapi laudes és az azt követő kishórák antifónái közti kapcsolat, úgy tűnik, a liturgia kevésbé rögzült, az egyes helyi hagyományok egyéni megoldásainak tágabb teret engedő pontjai közé tartozott a középkorban. A vizsgált zsolozsmarítusok a következő megoldások közt válogatnak: (a) a laudes megfelelő antifónái a kishórákban megismétlődnek; (b) a laudes és a kishórák antifónarendje elválik egymástól: a kishórák új tételsorozatot kapnak; (c) a második ciklus egyes darabjai (többnyire a prima és a tercia antifónája) újak, míg a maradék a laudesből kerül át. Az adventi időszakban a közép-európai officiumok túlnyomórészt egyetlen antifónasorozatot tüntetnek föl a kishórákban, nem téve különbséget vasárnap és hétköznap között.¹⁵ Néhány tradíció¹⁶ azonban a vasárnapi kishórákban az előző laudes tételeit ismételteti (s ezeket valamennyi adventi vasárnapra előírja), és az új ciklust csak az első hétköznapon imponálja (a ciklus magától értődően ugyancsak a teljes adventi ferális időszakra érvényes). A prágai források az utóbbi megoldást alkalmazzák azzal az egyéni színezettel, hogy az egyes adventi vasárnapok kishórái nem az első vasárnapi laudesből származó tételeket, hanem mindig az aktuális vasárnapi laudes antifónáit ismétlik. A cseh hagyomány jellegzetessége tehát ismét nem

¹³ Ezt Pra-1492 rubrikája is megerősíti: *Ad nocturnos antiphone, psalmi, versiculi ut in die eius. [Responsoria] de ultimo nocturno. Si octava in dominico die evenerit, tam diurnum quam nocturnum officium ut in die ipsius compleantur.*

¹⁴ Joh = János ünnep; Oct Joh = az ünnep oktávája; N = nocturnus; L = laudes; V2 = II. vesperás; a = antiphona; Ab = antiphona ad Benedictus; AComm = antiphona commemorationum.

¹⁵ Pl. Aquileja, Passau, Gniezno, Krakkó: *CAO-ECE Preliminary*. 96–103., 136–143., 174–181., 200–207.

¹⁶ Pl. Kulm, Wrocław, Esztergom: *CAO-ECE Preliminary*. 162–163., 186–187., 272–273.

a tételválogatásban mutatkozik meg (az antifónasorozat¹⁷ több közép-európai rítusban¹⁸ is ismert), hanem kisebbrészt a szóban forgó ciklus elhelyezésében, s nagyobbrészt a vasárnapi laudesek és kishórák szokatlan, a teljes időszakra kiterjedő összefonódásában.¹⁹

Eddigi kutatásaink során másutt nem tapasztalt a prágai rítusban kialakult viszony a laudes és a kishórák közt a teljes böjtelői és böjti időszakban is.

Festum	Hora	PRAHA	SALZBURG	BAMBERG
Dom. in Septuages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Simile est enim Simile est enim</i>	<i>Simile est Conventione</i>	<i>Simile est de psalterio</i>
Dom. in Sexages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Cum turba plurima Cum turba plurima</i>	<i>Cum turba Exiit qui seminat</i>	<i>Cum turba de psalterio</i>
Dom. in Quinquages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Cum appropinquaret Cum appropinquaret</i>	<i>Cum appropinquaret Iter faciente Jesu</i>	<i>Cum appropinquaret de psalterio</i>
Dom. I in Quadrages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Ductus est Jesus Ductus est Jesus</i>	<i>Ductus est Jesus Jesus autem</i>	<i>Ductus est Jesus Frangere esurienti</i>
Dom. II in Quadrages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Egressus Jesus Egressus Jesus</i>	<i>Egressus Jesus Missus sum ad oves</i>	<i>Egressus Jesus Frangere esurienti</i>
Dom. III in Quadrages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Si in digito Si in digito</i>	<i>Dum fortis armatus Si in digito</i>	<i>Dum fortis armatus Frangere esurienti</i>
Dom. IV in Quadrages.	Laudes, Ab Prima, a	<i>Abiit Jesus Abiit Jesus</i>	<i>Cum sublevasset De quinque panibus</i>	<i>Cum sublevasset Frangere esurienti</i>

PASSAU	REGENSBURG	BRIXEN	ESZTERGOM
<i>Simile est Ite et vos</i>	<i>Simile est Ite et vos</i>	<i>Simile est Benedicat nos</i>	<i>Simile est Hi novissimi</i>
<i>Cum turba Exiit qui seminat</i>	<i>Cum turba Jesus haec dicens</i>	<i>Cum turba Benedicat nos</i>	<i>Cum turba Semen cecidit</i>
<i>Cum appropinquaret Iter faciente Jesu</i>	<i>Cum appropinquaret Transeunte Domino</i>	<i>Transeunte Domino Benedicat nos Deus</i>	<i>Cum appropinquaret Transeunte Domino</i>
<i>Ductus est Jesus Jesus autem</i>	<i>Ductus est Jesus Jesus autem</i>	<i>Ductus est Jesus Jesus autem</i>	<i>Ductus est Jesus Cum videris nudum</i>
<i>Egressus Jesus Missus sum ad oves</i>	<i>Egressus Jesus Missus sum ad oves</i>	<i>Egressus Jesus Missus sum ad oves</i>	<i>Egressus Jesus Cum videris nudum</i>
<i>Dum fortis armatus Si in digito</i>	<i>Dum fortis armatus Dum fortis armatus</i>	<i>Dum fortis armatus Ecce nunc tempus</i>	<i>Erat Jesus Cum videris nudum</i>
<i>Cum sublevasset De quinque panibus</i>	<i>Cum sublevasset De quinque panibus</i>	<i>Cum sublevasset Ecce nunc tempus</i>	<i>Abiit Jesus Cum videris nudum</i>

¹⁷ *Salvatorem expectamus* (I), *Veni et libera nos* (III), *Tuam Domine excita* (VI), *In tuo adventu* (IX).

¹⁸ Gniezno, Wrocław, Krakko, Esztergom: CAO-ECE Preliminary. 174., 187., 200., 273.

¹⁹ E sajátos megoldást Pra-1492 rubrikája is megerősíti: *Nota quod antiphonae laudibus infra adventum diebus dominicis ad primam, terciam, sextam et nonam usque ad nativitatem Christi dicuntur quarta autem obmissa.*

Hetvenedvasárnaptól szenvedés vasárnapjáig az európai hagyományok többsége új (esetleg *de psalterio*-) antifónákat ad meg a vasárnapi kishórákban, amelyek rítusoktól függően meghatározott hosszúságú időszakokként váltják egymást. A cseh források e rendet megtörve a vasárnapi laudes Benedictus-antifónáját ismételtetik meg a prímában.²⁰

(3) Végül a harmadik szinten helyezkednek el azok a tételek, amelyek pusztá megjelenésükkel, esetleg sajátos szöveg- vagy dallamvariánsukkal, vagy éppen szokatlan liturgikus funkcióban való felbukkanásukkal egyértelműen jelzik a vizsgált repertoár területi hovatartozását. Ide sorolhatjuk a *Gaude et laetare* antifónát, amely az adventi első vesperás *antiphona solájaként*, a cseh zsolozsmakódexek nyitótételeként a prágai egyházmegyes proveniencia biztos azonosítója.²¹ Ugyancsak ide tartozik az *Ave spes nostra* antifóna, amely sajátos liturgikus elhelyezkedése miatt érdemel figyelmet,²² az adventi időszak matutínumának három *antiphona solája*, a *Hora est*, a *Nox praecessit* és az *Estote parati*, amely ugyan külön-külön számos európai zsolozsmarend adventi szakaszában felbukkan, ebben az összeállításban és sorrendben azonban a cseh források sajátos ismertetőjegye.

Jellegzetes és egyedülálló prágai vonás az adventi negyedik vasárnap nokturnusainak antifónaválogatása: míg a vizsgált közép-európai rítusok kivétel nélkül az első vasárnap tételeit ismétlik a teljes adventi időszakban, a prágai források az utolsó vasárnapi matutínumban új antifónákat imponálnak: *Levate capita—Levabit Dominus—Leva Jerusalem*.²³

A felsorolt három szint természetesen nem minden esetben különíthető el egymástól; a prágai officium temporaléja olyan tételeket-tételcsoportokat is kínál, amelyek mind a liturgiában elfoglalt sajátos helyük révén (s ezalatt itt nem pusztán egy közismert tételnek szokatlan liturgikus funkcióban való feltűnését, hanem az adott időszak, ill. óra összetételében megragadható általánosabb vonásokat értjük), mind konkrét dallami megjelenésükkel megkülönböztetett figyelemre tarthatnak igényt. A számos lehetőség közül emeljünk most ki

²⁰ E szinte szabályként előírt ismétlést több prágai forrás rubrikája is egyértelműen rögzíti: *Et sciendum quod antiphona qua dicitur ad Benedictus eadem repetitur ad primam usque ad Passionem Domini* (Pra-19, Pra-10, Pra-1492).

²¹ A *Gaude et laetare* az adventi vesperáson kívül a karácsonyi első vesperásban is helyet kap. Az esztergomi zsolozsmarendben elfoglalt sajátos funkciójáról l. Dobszay László: „A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai”, *Ars Hungarica* I. (1989.) 40.; *Magyarország zenetörténete*. I. Középkor. Budapest 1988. 314.

²² Az *Ave spes nostra* a prágai officium temporaléjában ugyancsak két helyen bukkan fel: advent első vesperásának processziós antifónájaként, valamint a karácsonyi első vesperás antifónasorának harmadik tételeként. A tétel más liturgikus funkcióban (többnyire a március 25-i Annuntiatio BMV ünnepén) több közép-európai egyházmegyében is előfordul. Az esztergomi hagyományban betöltött különleges szerepéről ld. Dobszay László: „A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai”. 40.; *Magyarország zenetörténete*. I. Középkor. 314.

²³ A három antifóna más európai tradíciókban is ismert, ebben az összeállításban és sajátos liturgikus funkcióban azonban a prágai hagyomány sajátja.

egyed, amely jól mutatja a felállított hierarchikus rend viszonylagosságát, a különböző szintek közti határok rugalmasságát.

A nagyböjti időszak kompletórium-rendje a prágai forrásokban nemcsak az egyes tételek (antifónák és rezponzóriumok) kiválasztásával, hanem egyfajta sajátos belső ritmusával is eltér a vizsgált európai zsolozsmahagyományoktól (táblázat).²⁴ A nagyböjti kompletóriumok énekanyagában a *de psalterio-de tempore*-tételek aránya az európai rítusok többségében —a Nunc dimittis-antifónát kivéve— a *de psalterio*-darabok felé mozdult el: ennek megfelelően a rezponzóriumok sem jelentették az adott időszak saját tételeit, hanem az általános évközi anyagból származtak. Néhány közép-európai rítus ezzel szemben a *de psalterio*-rezponzóriumokat speciális tételekkel helyettesítette, amelyek meghatározott időközönként követték egymást. A prágai hagyományban is ez a megoldás rögzült —a böjti kompletóriumok rezponzóriumai kéthetes periódusokban váltakoznak—, ám a választott szerkezetet kitöltő tételek összeállítása már nem követi más rítusok példáját: nagyböjt első két hetében a *Convertimini ad me*, a harmadik-negyedik héten az *Illumina oculos*, az ötödik-hatodik héten pedig az *In pace in idipsum* kap helyet. A következő táblázat a prágai officium nagyböjti kompletórium-rendjét szemlélteti, kiemelve a rezponzóriumokat és a Nunc dimittis canticumhoz csatlakozó antifónákat:²⁵

RESPONSORIA	TEMPUS	ANTIPHONAE AD CANTICUM NUNC DIMITTIS
<i>Convertimini ad me</i> <i>V. Auferte vestrarum</i>	Dominica 1-2	<i>Media vita in morte sumus</i>
	Hebdomada 1-2	<i>Pacem tuam quaesumus</i>
<i>Illumina oculos</i> <i>V. Domine Deus salutis</i>	Dominica 3-4	<i>Media vita in morte sumus</i>
	Hebdomada 3-4	<i>Vigila super nos</i>
<i>In pace in idipsum</i> <i>V. Si dederò somnium</i>	Dominica 5-6	<i>Media vita in morte sumus</i>
	Hebdomada 5	<i>Sanctifica Domine</i>
	Hebdomada 6	<i>Simon dormis</i>

²⁴ Ullmann Péter 11 közép-európai rítusban vizsgálta a böjti idő zsolozsmarepertoárjának néhány jellegzetes vonását, a kompletóriumokkal azonban nem foglalkozott: „Die Offiziumstrukturen in der Fastenzeit und die Bestimmung von Diözesanriten“, in *CANTUS PLANUS, Papers read at the Third Meeting Tihany, Hungary, 19–24 September*. Budapest 1988. 21–31.

²⁵ A Nunc dimittis canticumhoz csatlakozó nagyböjti antifónák váltakozásában némileg eltérő rendet tapasztalunk: az első böjti hét hétköznapjainak antifónája, a *Pacem tuam quaesumus* a rezponzóriumokhoz hasonlóan két hétig marad érvényben, majd helyét átveszi a *Vigila super nos* (3–4. hét), a *Sanctifica Domine* (az 5. héten), s végül a *Simon dormis*, amely virágvasárnaptól nagycsütörtökig tart. A hétköznapjainak kéthetes ciklikus rendje mellett egyetlen állandó vasárnapi *antiphona ad Nunc dimittis*, a *Media vita* áll.

Bár a három rezponzórium a prágai források nagybőjti kompletóriumanyagában egységes, összetartozó ciklusként jelenik meg, elterjedtségüket tágabb, közép-európai környezetben vizsgálva mégis különböznek egymástól. A legszélesebb körben ismert tétel az *In pace in idipsum*, amely a Hesbert által feldolgozott 12 forrás egyikében, egy XII. század végi bambergi antifonáleban is megjelenik.²⁶ Liturgikus funkciója (a rezponzórium ebben a kódexben a nagyszombati laudes végén, a litániát lezáró *Media vita* antifóna után következik) azonban az általunk vizsgált többi egyházmegye forrásaival szemben szokatlan és bizonytalan. A tételt e korai forrástól eltekintve a későbbi bambergi zsolozsmakódexek nem tartalmazzák,²⁷ nem tekinthető tehát a bambergi officium stabil elemének. Megtalálható viszont a középkori bajor —Passau, Freising, Brixen, Regensburg püspökségeket magába foglaló— egyháztartomány csaknem valamennyi fennmaradt forrásában,²⁸ mint a nagybőjti kompletóriumok közös, valamennyi vasárnapra előírt tétele.²⁹ Az *Illumina oculos* és a *Convertimini ad me* elterjedtsége jóval behatároltabb: a délnémet püspökségekben egy-egy forrástól eltekintve³⁰ mindkét tétel csaknem ismeretlen.

Eddigi ismereteink szerint *mindhárom* rezponzórium legkorábbi forrása a XII. század első harmadából származó Codex Albensis,³¹ ezt követi időrendben a prágai székesegyház XIII. századi hangjelzett breviáriuma,³² a század második felében másolt esztergomi breviárium³³, s a század végén keletkezett esztergomi breviarium notatum,³⁴ amelyek már mindhárom tételt a későbbi forrásokban megszokott, az egyes területekre jellemző liturgikus funkcióban rögzítik.³⁵

²⁶ R.-J. Hesbert: CAO IV. Nr. 6921: B 74.

²⁷ A középkori bambergi officium temporaléja közreadva: Czagány Zsuzsa: CAO-ECE II/A Bamberg (Temporale). Budapest 1994.

²⁸ G.-H. Karnowka: *Breviarium Passaviense. Das Passauer Brevier im Mittelalter und die Breviere der altbayerischen Kirchenprovinz*. St. Ottilien 1983. XI–XXIV. (forrásjegyzék), 270. (tétellista). A szóban forgó rezponzórium a középkori bajor egyháztartomány püspökségei közül egyedül Salzburgban nem honosodott meg: a vizsgált salzburgi forrásokból csupán egy XIV. századi antifonále (Vorau, Stiftsbibliothek ms. 287.) tünteti fel nagybőjt negyedik hetének kompletóriumában. Cf. CAO-ECE Salzburg, 154–156.

²⁹ A Karnowka által vizsgált brixeni forrásokban a tétel szenvedés vasárnapjának kompletóriumában jelenik meg. Cf. Karnowka, 270.

³⁰ Mindkét tétel egy salzburgi és egy passauai forrásban bukkan fel: egy passauai rítust képviselő XV. századi diurnale (Vorau, Stiftsbibliothek ms. 237.) a *Convertimini*-t az első, az *Illumina oculos*-t a második vasárnap kompletóriumában tünteti fel, az említett salzburgi rítusú XIV. századi antifonále (Vorau 287) pedig a vizsgált rezponzóriumokat az első, ill. harmadik bőjti vasárnapon imponálja.

³¹ Mezey L. — Falvy Z.: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest—Graz 1963. [Monumenta Hungariae Musica I.]

³² Praha, Universitní knihovna XIV A 19.

³³ Zagreb, Universitna Knjižnica (olim Metropolitanaska Knjižnica) MR 67.

³⁴ Knihovna kláštera premonstrátú na Strahově, DE I 7. A kódex a Szendrei Janka által közreadott facsimile-kiadásban férhető hozzá: *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII*. Budapest 1998. [Musicalia Danubiana 17.]

³⁵ Nagy valószínűséggel a rezponzóriumok legkorábbi forrásai közé sorolható az a XII. század eleji, feltehetőleg aquilejai rítusú breviarium notatum is (Cividale, Museo Archeologico

A három rezponzóriumnak a prágai zsolozsmakódexekben tapasztalt egyöntetű és következetes előfordulása eddigi kutatásaink szerint csupán egyetlen további térség, a középkori Magyarország liturgikus hagyományához hasonlítható. E rezponzóriumok mindhárom magyarországi —az esztergomi, a zágrábi és az erdélyi— rítusban egy hosszabb, a teljes böjti időt átfogó tétel-sorozatba illeszkednek.³⁶ A ciklus első darabja, a *Convertimini ad me* liturgikus funkcióját tekintve valamelyest elválik a többi tételtől: a magyar források nem valamelyik böjti vasárnap kompletóriumában, hanem a hamvazószerdai matutínumban, ill. második vespérásban adják meg.³⁷

A felsorolt tételek zenei szempontból is külön figyelmet érdemelnek. Bár az egyes tónusok ambitusán, hagyományos formulakészletén túllépő dallamalkotásuk, világos szerkezeti tagoltságuk többé-kevésbé ugyanazt a késő középkori dallamízlést tükrözi, amelynek alapján akár összetartozónak is vélhetnénk őket —ezt az összetartozást a liturgikus funkcióban megnyilvánuló sorozatszerűségük is megerősíthetné—, a tüzetesebb vizsgálat mégis az egyes darabok közti eltérésekre derít fényt. A legszembeütőbb a tételek műfaji különbözősége: míg a *Convertimini ad me* (1. kottapélda) szabályos responsorium prolixumnak tűnik, addig az *In pace in idipsum* (2. kottapélda) és az *Illumina oculos* (3. kottapélda) a responsorium prolixum és breve közti félhosszú rezponzóriumok közé sorolható.³⁸ Ez az európai viszonylatban is meglehetősen ritka tételcsoport jellemző módon csaknem kizárólag a nagyböjti időszak vespérásaihoz és kompletóriumaihoz kapcsolódott, összetétele azonban rítusonként változott. Az ide tartozó tételek dallamanyagukban, melizmatikájuk fejlettségében, kidolgozottságában a responsorium prolixum műfajához közelednek, attól mindössze rövidegükben különböznek. Mindkét rezponzórium, az *In pace in idipsum* és az *Illumina* szövege a Zsoltárok könyvéből származik; a rezponzórium és a verzus ugyan más-más zsoltárokból kölcsönöz, a választott szövegrészek

---

Nazionale XCI), amely azonban a három tételt nem főszövegében, hanem az annál valamivel későbbi lapszéli bejegyzések közt tünteti fel. Mind a bejegyzések pontos datálása, mind a rezponzóriumok széleskörű vizsgálata az aquilejai tradíció valamennyi fennmaradt forrásában a kutatás jövő feladatai közé tartozik. Karnowka szerint a nyomtatott aquilejai breviárium a böjti időszakban egy saját rezponzóriumsorozatot ír elő, minthogy azonban az egyes tételeket egy kivételével (*Dixi conscendam*) nem nevezi meg, s a szoban forgó breviárium számunkra egyelőre nem hozzáférhető, kutatásunk jelen állapotában nem tudjuk, vajon az általunk vizsgált három rezponzórium is az említett sorozat tételei közt van-e: cf. Karnowka, 291.

³⁶ A sorozat a következő rezponzóriumokból áll: *Illumina oculos* (nagyböjti 1–2. hete), *In pace in idipsum* (3–4. hét), *In manus tuas* (5. hét), *Dixi conscendam* (6. hét). Cf. *Magyarország zenetörténete I.* 322.; CAO-ECE, *Preliminary.* 319–329.

³⁷ A tételt legkorábbi forrása, a XII. sz. elején készült Codex Albensis a hamvazószerdai matutínus utolsó rezponzóriumaként tünteti fel; a későbbi forrásokban ezen a ponton nem mindig érvényesül az a magyarországi jellegzetesség, amely szerint a matutínus utolsó rezponzóriuma megismétlődik a II. vespérásban: a magyar zsolozsmakódexek többsége a *Convertimini*-t a II. vespérásban írja elő, s a matutínumban más rezponzóriumokat közöl.

³⁸ P. Wagner: *Einführung in die gregorianischen Melodien* III. Wiesbaden 1962. 217–223.; D. Hiley: *Western Plainchant. A Handbook.* II. 85–88. (6 Short Responsories).

1) Con - ver - ti - ni - ni ad me
 in to - to cor - da ve - stro
 in ie - iu - ni - o et fle - tu et planc - tu
 a - it Do - mi - nus De - us.

* Et scin - di - te cor - da ve - stra
 et non ve - sti - men - ta ve - stra.

XI. Au - fer - te ve - stra - rum ma - lum
 co - gi - ta - ti - o - num ab o - cu - lis ve - stris. * Et scin...
 Glo - ri - a Pa - tri et Fi - li - o
 et Spi - ri - tu - i Sanc - to. Con...

2) la pa-ce in id-ípsum *dor-mi-am et re-qui-e-scam.
 Si de-de-ro som-ni-um o-cu-lis me-is
 et pal-pe-bris me-is dor-mi-la-ci-o-nem. *Dormi...

3) Il-lu-mi-na o-cu-las me-os
 ne um-quam ob-dor-mi-am in mor-te
 * Ne-quan-do di-cat i-ni-mi-cus me-us iac-tans
 pre-ra-lu-i ad-ver-sus e-um.

XI. Do-mi-ne De-us sa-lu-tis me-e
 in di-e cla-ma-vi et noc-te co-ram te. * Ne...
 Glo-ri-a Pa-tri et Fi-li-o
 et Spi-ri-tu-i Sanc-to. Il-lu-mi...

mégis szokatlanul hűen követik az eredeti forrást.³⁹ E megfelelés annál is meglepőbb, mivel az egyébként csekély számú, zoltárszöveget alkalmazó responzóriumok többségénél szinte törvényszerű, hogy legalábbis a repetenda szövege a verzushoz való alkalmazkodás érdekében módosul.⁴⁰ A *Convertimini* a szövegforrásban, valamint annak kötetlenebb, a cento-technika módszerét inkább megközelítő kezelésében is elválnak a másik két tételtől: a főrészt (a responzorium első része, ill. a repetenda) szövegét Joel prófécijának két különböző szakaszából meríti, a verzus viszont Izaiás könyvéből ered.⁴¹ A három responzóriumhoz valamennyi vizsgált hagyományban következetesen ugyanaz a verzus (*Si dederò somnium, Domine Deus salutis, ill. Auferte vestrarum*) kapcsolódik. A darabok szerkezeti felépítése és dallama az egyes közép-európai zsolozsmatradíciókban ugyancsak feltűnően egységes, szigorú értelemben vett variánsképződésről alig beszélhetünk. A legszembetűnőbb mindhárom tételnél egy-egy közös, mind a responzoriumot, mind a hozzá társuló verzust összefogó dallammodell, amely szinte elmosza a hagyományosan elváló melizmatikus főrészt és a túlnyomórészt recitatív verzus közti stílusbeli különbséget, a teljes tételen átfutó, azonos, apró melizmatikus fordulatokat ismétlő, kisebb periódusokból építve föl a darabot. Ez a sajátos periodicitás, amely az eredeti recitációs gerincet szinte teljesen elfedi, ill. azt kisebb, mozgékony dallamegységekkel, belső tagokkal helyettesíti, a *Convertimini* esetében —tekintve, hogy prolixum tételről van szó— még látványosabban jelentkeznek.

A tanulásokat leszűrve nyilvánvaló, hogy a három vizsgált responzoriumot egyetlen szűkebb terület liturgikus hagyománya sem tekintheti sajátjának. Sokkal valószínűbb, hogy egy tágabb, közép-európai (délnémet—cseh—magyar) régió közös örökségébe tartoztak, amely azonban nem volt annyira kiterjedt, hogy teret engedhetett volna egy erőteljesebb zenei variálódás megindulásának. A dallami egységben bizonyára a tételek kora is szerepet játszott: bár keletkezésük pontos idejét nem ismerjük, a bennük megmutatkozó gregorián „új stílus”, valamint a fennmaradt források kronologikus rendje alapján feltételezhetjük, hogy megalkotásukra és a böjti idő liturgikus rendjében való rögzülésükre a XI–XII. század fordulóján, vagy a XII. sz. első évtizedeiben került sor. Nem „prágai” tételekről van tehát szó, mégis, a cseh forrásokban megmutatkozó sajátos elrendezésük, az egyes böjti vasárnapok kompletóriumai közti következetes megoszlásuk, valamint az apró dallami eltérésekhez való

³⁹ *In pace in idipsum dormiam et requiescam: Ps 4,9; Si dederò somnium oculis meis et palpebris meis dormitacionem: Ps 131,4; Illumina oculos meos ne unquam obdormiam in morte. Ne quando dicat inimicus meus iactans praevalui adversus eum: Ps 12,4; Domine Deus salutis meae, in die clamavi, et nocte coram te: Ps 87,2.*

⁴⁰ H. Hucke: „Das Responsorium. Formen des Wechselgesanges”, in *Gedenkschrift Leo Schrade*. 1973. 144–191. Cf. B. Maiani: „Readings and Responsories: The Eighth-Century Night Office Lectionary and the Responsorial Prolixa”, *The Journal of Musicology* XVI/2 (1998) 254–281.

⁴¹ *Convertimini ad me in toto corde vestro, in jejunió et fletu et planctu ait Dominus: Joel 2,12; Et scindite corda vestra et non vestimenta vestra: Joel 2,13; Auferte malum vestrarum cogitationum ab oculis meis: Is 1,16.*

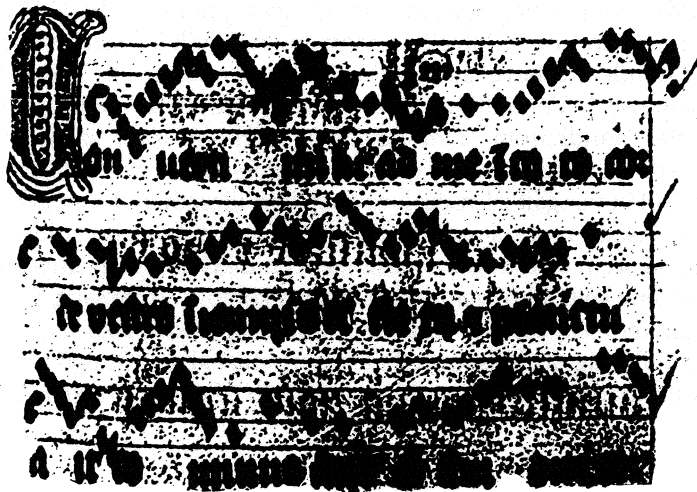
ragaszkodásukban is megragadható zenei egységük nyilvánvalóvá teszi, hogy bennük a középkori cseh liturgikus hagyomány egyik jellegzetes vonása tárul elénk. Ha mindezt a bevezetőben fölállított, az officium különböző kutatási szintjeit képviselő hierarchikus rend szerint akarjuk értékelni, nyilvánvaló, hogy ezúttal mindhárom szint egyidejű megjelenésével számolnunk kell. E többlépcsős megközelítés ugyanakkor világossá teszi, hogy az egyes szinteken külön-külön vizsgált jelenségek egyikét sem illeszthetjük önmagában meggyőzően a vizsgált zsolozsmarítus jellegzetes pontjai közé; erre csupán a három szint egyidejű szem előtt tartása jogosít fel bennünket: a legáltalánosabb szinten az a pusztán tény kelti föl figyelmünket, hogy a kompletórium saját, az adott liturgikus időszakhoz kapcsolódó rezponzóriumot kap; a közbülső szinten a tételek ciklikus rendbe ágyazódását, kéthetes periódusokban történő változását; s végül a harmadik szinten magukat a konkrét tételeket értékelhetjük egyéni vonásként.

FORRÁSJEGYZÉK⁴²

- Breviarium notatum saec. 13.* Praha, Universitní knihovna XIV A 19 (Pra-19).
Liber ordinarius, diurnale saec. 13/14. Praha, Universitní knihovna IV D 9.
Antiphonale archiepiscopi Arnesti de Pardubicz, tom. I. 1364. Praha, Knihovna metropolitní kapituly P 6/1.
Breviarium saec. 14. Praha, Universitní knihovna VII A 12.
Breviarium notatum saec. 14. Praha, Knihovna Národního muzea XV A 10 (Pra-10).
Antiphonale 1412. Praha, Knihovna Národního muzea XII A 24.
Breviarium saec. 15. Praha, Knihovna Národního muzea XIV A 6.
Antiphonale saec. 15/2. Hradec Králové, Muzeum Východních Čech II A 4.
Breviarium Pragense (impressum). G. Stuchs Nürnberg, 1492 (Pra-1492).
Antiphonale saec. 15/16. Praha, Knihovna Národního muzea XII A 22.

A kottapéldák (332–333. oldalak) a Pra-10 forrásból származnak.

⁴² A Forrásjegyzékben csak a cseh kódexeket soroljuk föl, az összehasonlító vizsgálatnál felhasznált források adatait a jegyzetekben közöljük.

et da uestra et non uelamentis ue
Antiphona
 stanti mali cogita onum abo die
Quia pater et fi
 lius et spiri tus sancto con i